

Ra'no ISMAYLOVA,

Nizomiy nomidagi TDPU "Amaliy psixologiya" kafedrasida dotsenti v.b., ps.f.n.

Ps.f.d. professor N.Sh. Umarova taqrizi asosida

OILAVIY ZO'RAVONLIK HOLATLARIDA JAROHATDAN KEYINGI STRESS BUZILISHINING NAMOYON BO'LISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya

Maqolada oilaviy zo'ravonlikdan jabrlangan shaxslarda (erkak va ayol) jarohatdan keyin stress buzilishi namoyon bo'lishi va uni boshqa psixologik holatlar, xususiyatlar bilan bog'liqligi keltirilgan.

Kalit so'zlar: Oilaviy zo'ravonlik, jarohat, stress, ichki ziddiyatlar, intervensiya, bochqichlar, korreksion dastur

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА В СЛУЧАЯХ СЕМЕЙНОГО НАСИЛИЯ

Аннотация

В статье представлены проявления посттравматического стрессового расстройства у жертв семейного насилия (мужчин и женщин) и его связь с другими психологическими состояниями и особенностями.

Ключевые слова: Семейное насилие, травма, стресс, внутренние конфликты, вмешательство, коррекционная программа

FEATURES OF THE MANIFESTATION OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN CASES OF FAMILY VIOLENCE

Annotation

The article presents the manifestations of post-traumatic stress disorder in victims of domestic violence (men and women) and its relationship with other psychological conditions and characteristics.

Key words: Family violence, trauma, stress, internal conflicts, intervention, correctional program

Kirish. Oiladagi zo'ravonlik ijtimoiy va huquqiy tushuncha bo'lib, keng ma'noda ko'pincha bir xonadonda yashaydigan intim sheriklar o'rtasidagi har qanday zo'ravonlik, jumladan, jismoniy, hissiy, jinsiy yoki moliyaviy zo'ravonlikni anglatadi. Odatda oilada ayollarning zo'ravonlikka uchrashiga katta e'tibor qaratiladi, lekin kamroq bo'lsada, ayol tomonidan erkakka nisbatan zo'ravonlik muammosi ham tadqiqotchilar diqqat markazida.

O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2023 yil 21 dekabdagi "Oila va xotin-qizlar qo'mitasining faoliyatini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PF-208-son Farmonida erkaklar va xotin-qizlarning teng huquq hamda imkoniyatlarini ta'minlash, xotin-qizlar va oilani har tomonlama qo'llab-quvvatlashga oid qonunchilik hujjatlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish vazifasi belgilangan[1].

Kuchli stress omillariga ta'sir qilish nafaqat stress vaqtida, balki ko'plab odamlarda stressdan keyingi davrda ham, uzoq muddatli bosqichlarda somatik va ruhiy salomatlikdagi salbiy o'zgarishlar jarohatdan keyingi stress buzilishining (JKSB) rivojlanishi bo'lishi mumkin. Turmush o'rtog'ining zo'ravonligi va jarohatdan keyingi stress buzilishining rivojlanish xavfi o'rtasida aniq bog'liqlik bo'lishi qator tadqiqotlarda o'z isbotini topgan. JKSBda jabrlanuvchi o'zini yolg'iz va yordamsiz his qilishi mumkin va bu uning ahvolini yanada yomonlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yu.V.Popov va V.D.Vid kabi mualliflar o'z tadqiqotlarida JKSB aholi orasida juda keng tarqalgan kasallik va aholining 5% erkaklar va 10% ayollar JKSBdan aziyat chekishi va ruhiy jarohat olganlar orasida: erkaklarning 8% va ayollarning 20% ekanligini e'tirof etadilar.[5]

K.A.Idrisov, S.V. Litvinsev, Stein M.B., Walker J.R., kabi mualliflar esa ayollarda JKSB rivojlanish xavfi erkaklamikiga qaraganda yuqori ekanligini va shu bilan birga, ayollarning 51 foizi va erkaklarning 61 foizi hayotida kamida bitta jarohatlanish hodisani boshdan kechirishi va ularning ko'pchiligi (25 dan 50 foizigacha) ikki yoki undan ortiq ruhiy jarohatlarga ega ekanligi aniqlangan. [4]

Seedat S., Stein D.J., Carey P.D. kabi tadqiqotchilarning ishlarida JKSB ning klinik ko'rinishlarida erkaklar va ayollar o'rtasidagi farqlar keltirilgan. Ayollarda ruhiy tushkunlik, asabiylashish va giyohvand moddalarni iste'mol qilish ehtimoli ko'proq ekanligi ta'kidlanadi.[6]

A.A.Kuribayeva va N.L.Bundalo erkak va ayollarda JKSBda agressivlik va dushmanlik namoyon bo'lishining o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan [3]. Mualliflar ushbu hodisani hayotiy munosabatlarni shakllantirishdagi gender farqlari, jamiyatda gender-rol xulq-atvoriga mos keladigan faoliyatni ta'minlaydigan patologik himoya shakllari bilan izohlaydilar.

F. Ruppert jarohatdan keyin shaxsda jarohatni boshdan kechirgan va omon qolgan, jarohatlangan va sog'lom qismlarni ajratib, aynan sog'lom qism shaxsning aziyat chekkan, ehtiyojlari va ruhiy og'riqlarini eshitadi. Natijada, kognitiv darajada hayot ikki qismga bo'linadi - jarohat oldidan va undan keyin.[2] Bunday holda, psixologning vazifasi har bir qismni birlashtirish, qayta aloqalarni tiklashdan iborat bo'ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot oiladagi zo'ravonlik holati va uning shaxs hayoti va sog'lig'iga salbiy oqibatlarini, shuningdek, jarohatda keyin stress buzilishining psixologik hususiyatlarini tavsiflovchi ilmiy adabiyotlar va statistik ma'lumotlarni tahlil qilish usullaridan foydalangan holda amalga oshirildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqotning maqsadi oilaviy zo'ravonlik holatlarida erkaklar va ayollarda JKSB ko'rinishlari va uning boshqa psixologik holatlar bilan bog'liqligi hamda xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Tadqiqot natijalari va tahlili. Tadqiqotda Missisipi JKSB shkalasi (Keane, Caddell, Taylor, 1988) jarohatdan keyingi stress buzilishining og'irligini baholash uchun ishlab chiqilgan testdan foydalanildi.

D.R.Follingstad va D.D. Dixard "Turmush o'rtog'i tomonidan zo'ravonligi shkalasi" (I.A. Furmanov modifikatsiyasi) testi va yordamchi test sifatida shaxsning ichki ziddiyatlari darajasini aniqlashga qaratilgan testlari o'tkazildi.

Tadqiqot O'zbekiston Respublikaning Namangan, Surxondaryo va Toshkent viloyatlarida olib borildi. Jami 115 ta erkak, 209 ta ayollar ishtirok etdilar.

1-jadval

Oilada zo'rvonlikka uchragan tadqiqot ishtirokchilarida jarohatdan keyin stress buzilishi namoyon bo'lishidagi jinsiy tafovutlar (Mann-Uitni U mezon)

Ko'rsatgichlar	O'rtacha ranglar		U	p
	Erkaklar (n=115)	Ayollar (n=209)		
Jarohatdan keyingi stress buzilishi	182,9	151,3	9666,5	0,004**

Izoh: * - p<0,05; ** - p<0,01

Oilada zo'rvonlikka uchragan respondentlarda jarohatdan keyin stress buzilishi namoyon bo'lishidagi jinsiy tafovutlar Mann-Uitni U mezon asosida tekshirilganda erkaklarda 182,9 va ayollarda 151,3 natijani ko'rishimiz mumkin. Ko'rinib turibdiki, erkaklarda oiladagi zo'rvonlik tufayli olingan shakastlangandan keyingi stress buzilishi ancha yuqori.

Insonda JKSB mavjudligi psixologik barqarorlikning sezilarli darajada pasayishini ko'rsatishi mumkin: hayotning ma'nosi yo'qoladi, himoya to'siqlari buziladi, o'z-o'zini anglash tuzilishi o'zgaradi, boshqalarga va o'ziga bo'lgan munosabat o'zgaradi, asosiy tuzilmalar o'zgaradi. Ma'lumki, jarohatdan keyingi buzilishlar g'ayritabiiy holatlarga normal reaksiyadir va kuchli stress har qanday odamda bunday reaksiyalarni keltirib chiqaradi. Biroq, jarohatdan keyingi buzilishlar va ularning uzoq muddatli oqibatlarini turli odamlar orasida farq qiladi. Jarohatdan omon qolganlarning atigi 20 foizi keyinchalik jiddiy psixologik muammolarga duchor bo'lishlari ko'rsatilgan, ammo ularning aksariyati jarohatli tajribadan keyin muvaffaqiyatli moslashish va qayta moslashish uchun o'zlarining yengish qobiliyatlaridan foydalanadilar.

2-jadval

Jarohatdan keyingi stress buzilishi va shaxs ichki ziddiyatlari orasidagi korrelyatsion bog'liqliklar (Spirman mezon)

Shkalalar	Jarohatdan keyingi stress buzilishi
Motivatsion ziddiyat	0,171**
Ma'naviy ziddiyat	0,123*
Amalga oshmagan istak ziddiyati	0,107
Rolli ziddiyat	0,192**
Moslashuv ziddiyati	0,163**
Noadekvat o'zini o'zi baholash ziddiyati	0,066
Shaxsning umumiy ichki ziddiyatlari darajasi	0,168**

Izoh: * - p<0,05; ** - p<0,01

Jarohatdan keyingi stress buzilishlari va shaxs ichki ziddiyatlari orasidagi korrelyatsion bog'liqliklar (Spirman mezon) asosida tekshirilganda motivatsion ziddiyat 0,171**, rolli ziddiyat 0,192**, moslashuv ziddiyati 0,163** ko'rsatgich bilan kuchli bog'lanish borligini ko'rishimiz mumkin. Shaxsning umumiy ichki ziddiyatlari darajasi 0,168** yuqori ko'rsatgichlarga ega. Ichki konfliktning tuzilishi uni belgilaydigan tashqi ijtimoiy hodisalardan farqli o'laroq, konfliktning o'zi bilan yaxlitligi va o'ziga xosligini ta'minlaydigan elementlar o'rtasidagi barqaror aloqalar to'plamidir. Jarohatdan keyingi sindrom, shuningdek, stressli vaziyatni boshdan kechirish natijasida paydo bo'lgan ichki ziddiyatlarning variantlaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Shaxsdagi ichki ziddiyatlarning yuqoriligi ehtiyojlar va motivlarning murakkab ierarxiyasi va yuqori darajada rivojlangan kognitiv tuzilmalar bilan tavsiflanadi. Shaxsda qat'iylikning yetishmasligi, majburiylik va mas'uliyatni anglashi, faoliyat turiga moslashishda muayyan qiyinchiliklarni boshidan kechiradi. Odatda barqaror, o'zgarishlarga moyil emas. Ushbu holatda shaxs asosan yetaklanuvchi bo'lishni afzal ko'radi. Hayotning to'qnashuvlariga jonli va hissiy munosabatda bo'ladi. Shu bilan birga xavotirlanish va ijtimoiy munosabatlarning kuchayishi bilan tavsiflanadi.

3-jadval

Jarohatdan keyingi stress buzilishlari va turmush o'rtog'i tomonidan zo'rvonlik namoyon etilishi orasidagi korrelyatsion bog'liqliklar (Spirman mezon)

Shkalalar	Jarohatdan keyingi stress buzilishi
Jismoniy salomatlikka tahdid qilish	-0,135*
Jismoniy erkinlikni haddan ortiq nazorat qilish	-0,130*
Umumiy beqarorlashtirish	0,009
Ustunlik qilish / xulq-atvorni nazorat qilish	0,063
Er-xotin muammolarini noadekvat hal etish	0,197**

Izoh: * - p<0,05; ** - p<0,01

Jarohatdan keyingi stress buzilishlari va turmush o'rtog'i tomonidan zo'rvonlik namoyon etilishi orasidagi korrelyatsion bog'liqliklar (Spirman mezon) asosida tekshirilganda, turmush o'rtog'i tomonidan zo'rvonlikning ayrim shakllarini tavsiflovchi xatti-harakatlarda farqlar ko'rish mumkin.

Jismoniy salomatlikka tahdid qilish -0,135* va jismoniy erkinlikni haddan ortiq nazorat qilish -0,130* salbiy bog'lanishga ega. Umumiy beqarorlashtirish 0,009, Ustunlik qilish / xulq-atvorni nazorat qilish 0,063 bog'lanish kuzatilmadi. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Er-xotin muammolarini noadekvat hal etish 0,197** ahamiyatli darajada bog'liqlik mavjud. Jarohatdan keyingi stress buzilishi yuqori bo'lishi er-xotin muammolarini noadekvat hal qilinishi ham shunchalik yuqori bo'ladi.

Jarohatdan keyingi stress buzilishi ko'rsatkichlari boshqa ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikdan so'ng, diagnostika bosqichida shuni ko'rsatdiki, ular ma'lum ko'rsatkichlar o'rtasidagi muhim korrelyatsiyani ochib beradi, bu esa oilaviy zo'rvonlikdan jabrlagan shaxslar bilan maxsus tanlangan psixologik yordam dasturi asosli va zarurligini anglatadi.

Oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslar uchun olingan ma’lumotlarni tahlil qilish asosida kognitiv-xulq-atvor yondashuvi doirasida psixologik intervensiya dasturi ishlab chiqildi va sinovdan o‘tkazildi. Oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslar bilan psixologik intervensiyaga qaratilgan dasturning nazariy metodologik asosi quyidagi ilmiy ishlanmalar hisoblanadi: shaxsning ichki resurslarini maksimal darajada faollashtirishga qaratilgan kognitiv xulq-atvor terapiyasi (AVS texnikasi), R. Assadjioli usuli, L. N. Rojina modifikatsiyasi relaks terapiya vositasi sifatida ishlatadigan audiotrening, psixologik mashqlar va boshqalar.

Tashkil etilgan guruh ishlarida samarali ish uchun ijobiy kayfiyatni yaratish, bir-birini bilish va hissiy stressni bartaraf etish, xamkorlikni o‘rnatishga qaratilgan "Tashrif qog‘ozi" tanishish mashqi, "Mening kayfiyatim" mashqi, oilaviy zo‘ravonlikdan keyingi psixologik holatlarni, ichki kechinmalarni kognitiv qayta ishlash, shakllantirish, psixoemotsional holatni, xulq -atvorni rivojlantirishning konstruktiv usullarini ishlab chiqishda "Hissiy barometr", "Energiya manbai", «Sehrli do‘kon», «Men va boshqalar», o‘zini -o‘zi tahlil qilish uchun «16-assotsiyatsiya» mashqlari olib borildi. Psixoemotsional holatni, xulq -atvorni rivojlantirishning konstruktiv usullarini ishlab chiqishda esa "Hujumchi va himoyachi", AVS moduli asosida jadvalni to‘ldirib borish kabi vazifalar berildi va natijalar o‘rganilib, tahlil etildi. Shuningdek, oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslarning psixoemotsional holatini o‘zgartiradigan tinchlantiruvchi funksiyaga ega bo‘lgan R. Assadjioli usuli, L. N. Rojina modifikatsiyasi relaks terapiya vositasi sifatida ishlatadigan audiotrening, psixologik mashqlar qo‘llanildi. Masalan, "Sham", "Quyosh", "Qo‘ng‘iroq" kabi mashqlari.

Kognitiv-xulq atvor yondashuviga asoslangan intervensiya dasturi o‘tkazilgandan so‘ng oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslarda jarohatdan keyingi stress buzilishlari ko‘rsatkichlari qaytadan diagnostikadan o‘tkazildi.

4-jadval

Treningda ishtirok etgan ayollarda jarohatdan keyingi stress buzilishi ko‘rsatkichlarining treningdan keyin o‘zgarishi (Uilkokson mezon, n=40)

Ko‘rsatkichlar	Treningdan keyingi ko‘rsatkichlar o‘zgarishi			Z	p
	Pasaygan	Oshgan	O‘zgarmagan		
jarohatdan keyingi stress buzilishi	25	13	2	2,40	0,022*

Izoh: * - p<0,05; ** - p<0,01

Psixologik yordam va qo‘llab -quvvatlash dasturini o‘tkazishdan so‘ng olingan eksperimental ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxsda vaziyatning dinamik o‘zgarishi va jarohatdan keyingi stress buzilishining pasayganini ko‘rishimiz mumkin.

Shuningdek erkaklar guruhida ham ko‘rsatkichlarni pasayganini ko‘rishimiz mumkin.

5-jadval

Treningda ishtirok etgan erkaklarda "Jarohatdan keyingi stress buzilishi" so‘rovnomasi ko‘rsatkichlarining treningdan keyin o‘zgarishi (Uilkokson mezon, n=20)

Ko‘rsatkichlar	Treningdan keyingi ko‘rsatkichlar o‘zgarishi			Z	p
	Pasaygan	Oshgan	O‘zgarmagan		
Shikastlangandan keyingi stress reaksiyasi	11	5	4	2,40	0,022*

Izoh: * - p<0,05; ** - p<0,01

Erkak va ayollarda ham bostirib kirish, qochish, qo‘zg‘aluvchanlik kabi ko‘rsatkichlar pasayganini va vaziyatga nisbatan konstruktiv hatti-harakatlarni rivojlanganligini ko‘rishimiz mumkin.

JKSBda psixologik intervensiya ishida bir necha bosqichlarga ajratish maqsadga muvofiqdir. Birinchi navbatda oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxsning ruhiy holatini barqarorlashtirish va psixologik barqarorlikni oshirish. Jabrlanganlarga jarohatli hodisani boshdan kechirgandan so‘ng darhol ularning psixologik holatini barqarorlashtirish choralarini taklif etiladi. Psixologik barqarorlikning maqsadi jabrlanuvchilarga his-tuyg‘ularini ifodalash va jarohatli hodisaga munosabatni normallashtirishga yordam berishdir.

Ikkinchi bosqich – jarohatdan keyingi holat bilan ishlash. Uning asosiy mazmuni - ichki noto‘g‘ri fikrlar va psixologik jarohatning ijtimoiy psixologik oqibatlari (aybdorlik hissi, dunyo va o‘zini zo‘ravonlik provokatori sifatidagi salbiy g‘oyalar yoki boshqalarni ayblash), ularning hissiy holat va xatti-harakatlarga ta‘sir, mavjud kognitiv buzilishlarni aniqlash va qabul qilish, muhokama qilishdan iborat. Asosiysi jarohatli tajribadagi ruhiy o‘zgarishlarni va ularni shaxs hayotiga moslasha olmasligiga ta‘sir etishini to‘g‘ri baxolay olishdir.

Uchinchi bosqich – jamiyatda shaxsning faollashuvi, jarohatdan keyin o‘z ustida ishlashi va shaxsiy o‘shirish, JKSB dan aziyat chekkan shaxslarni ijtimoiy-psixologik reabilitatsiya qilish, jabrlanuvchining oilasi yoki yaqin atrofini jalb qilgan holda jamiyatga reintegratsiya qilishdan iborat bo‘ladi. Maqsadlarga erishish ijtimoiy moslashish, ichki stigmaning og‘irligini kamaytirish, normal turmush tarziga qaytish, residivning oldini olish, stressni yengish va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘rganish orqali erishiladi.

Xulosa va takliflar. Oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxs qaysi jins vakili bo‘lishidan qat‘iy nazar zo‘ravonlik hayot uchun xavfning oshishi bilan bog‘liq. Ular o‘z hayotlarini xavf ostiga qo‘yib, o‘z turmush o‘rtoqlarini kechirishga, uni o‘zgarishiga umid qiladilar. O‘z shaxsiga nisbatan ko‘rsatilgan xaqorat, jismoniy, jinsiy, iqtisodiy zo‘ravonlikni boshdan kechirish bilan birga oilaning boshqa a‘zolari oldida o‘z shaxsini xo‘rlanishini ham ko‘tarishi kerak bo‘ladi. Bu esa jarohatdan keyingi keyingi stress buzilishining paydo bo‘lishiga olib keladi. Oilaviy zo‘ravonlikni oldini olish, uning sabablarini bartaraf etish orqali intervensiyaning muvaffaqiyati va samaradorligini ta‘minlashda vaziyatni to‘g‘ri baholash, qaror qabul qilish muhim ahamiyatga ega.

Takliflar. Oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslarning psixologik holatlarini diagnostikasida albatta asosiy va yordamchi testlar orqali diagnostika o‘tkazish.

Diagnostika natijalarini tahlil qilish bilan birga jabrlanuvchi bilan ham albatta suhbat o‘tkazish.

Psixologik intervensiya dasturida psixologik jarohat va shaxsning boshqa resurslarini ajratish va ishlash algoritmini tuzib chiqish lozim.

Intervensiyada oilaviy zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslarning ijtimoiy muhitga nisbatan munosabati va faollashuvi jihatlari inobatga olish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси президентининг 2023 йил 21 декабдаги “Оила ва хотин-қизлар қўмитасининг фаолиятини такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида” ги ПФ-208-сон Фармони.// <https://lex.uz/docs/6704824>. Мурожаат этилган сана: 08.01.2024
2. Ассель Б Теория травмы Ф.Рупперта// <https://linde-eit.livejournal.com/59045.html>. Мурожаат этилган сана: 08.01.2024
3. Каплан Г.И., Сэдок Б.Дж. Клиническая психиатрия: В 2-х т. / Пер. с англ. – М.: Медицина, 1994. – Т.1. – 672 с.
4. Литвинцев С.В., Снедков Е.В., Резник А.М. Боевая психическая травма / Руководство для врачей. – М.: Медицина, 2005. – 432 с
5. Попов Ю.В., Вид В.Д. Современная клиническая психиатрия. – М.: Экспертное бюро-М, 1997. – 496 с.
6. Seedat S., Stein D.J., Carey P.D. Posttraumatic stress disorder in women: epidemiological and treatment issues // CNS Drugs. – 2005. – Vol. 19, № 5. – P. 411-427.
7. Egamberdieva N.M., Tuychieva G.G., Ismaylova R.N. Tazyiq va zo'raonlikdan jabrlangan хотин-қизларга psixologik yordam ko'rsatish. Toshkent.: Mahalla va oila nashriyoti.2022.-144 b